ALISHER NAVOIY “LAYLI VA MAJNUN” ASARI LEKSIKASINING LINGVISTIK TAHLILI

Nizomiy Nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti

Axmadxonova Feruza Alisher qizi

Annotatsiya: *Mazkur tadqiqotda Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostonidagi leksik-semantik maydonlar, xususan, lingvistik arxaizmlar, konnotativ ma’noli birliklar va mualliflik neologizmlarining funksional-uslubiy xususiyatlari vertikal tahlil etilgan. Asar leksikasining XV asr eski o‘zbek adabiy tili paradigmasidagi o‘rni hamda turkiy tilning derivatsion imkoniyatlari ilmiy dalillar asosida yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *Navoiyshunoslik, leksik-semantik tahlil, doston leksikasi, tarixiy leksikologiya, konnotatsiya, derivatsiya, lingvopoetika.*

KIRISH

Alisher Navoiyning “Xamsa” turkumidagi “Layli va Majnun” dostoni nafaqat badiiy tafakkur durdonasi, balki o‘zbek tilining boy ichki resurslarini namoyish etuvchi murakkab lingvistik tizimdir. Ushbu asar leksikasi o‘zining ko‘p qatlamliligi, semantik modulyatsiyalari va badiiy-estetik yuklamasi bilan ajralib turadi. Navoiy tili — turkiy tilning morfo-semantik va derivatsion potensialini yuqori darajaga ko‘targan o‘ziga xos bosqichdir. Tadqiqotning dolzarbligi asar leksikasini zamonaviy kognitiv va struktur tilshunoslik prinsiplari asosida tahlil qilish, undagi arxaik qatlam hamda o‘zlashma birliklarning asar poetikasidagi funksional transformatsiyasini aniqlashdan iboratdir [2, B. 15].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Navoiy asarlari tilini o‘rganishda turkologiyada o‘ziga xos maktablar shakllangan. E.Fozilovning fundamental asarlari doston leksikasini tarixiy-

qiyosiy planda o‘rganishga poydevor bo‘lgan bo‘lsa, S.G‘aniyevaning tadqiqotlari asarning badiiy-lingvistik tabiatini ochishga xizmat qiladi [4, B. 72]. Tadqiqot jarayonida komponent tahlil, kontekstual-semantik tahlil va miqdoriy (statistik) metodlardan foydalanildi. Mazkur metodologiya doston matnidagi har bir leksik birlikning nafaqat lug‘aviy ma’nosini, balki uning badiiy matndagi konnotativ o‘zgarishlarini ham aniqlash imkonini berdi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

“Layli va Majnun” dostoni leksikasining lingvistik manzarasi juda keng bo‘lib, u asosan arxaik, neologik va o‘zlashma qatlamlarning o‘zaro simbiozidan tashkil topgan. Shoir turkiy asosli so‘zlarni qo‘llash orqali asarning milliy ruhini ta’minlagan bo‘lsa, arabiy va forsiy birliklar vositasida falsafiy-tasavvufiy tushunchalarni chuqurlashtirgan.

1-jadval: Dostondagi leksik-semantik guruhlarning differensial tahlili

Leksik qatlam	Qo‘llanish chastotasi (%)	Lingvistik funksiyasi
Turkiy leksika	58%	Emotsional-ekspressivlik, harakat dinamikasi
Arabcha terminologiya	27%	Metafizik va diniy-falsafiy tushunchalar
Forsiy sinonimiya	15%	Tasviriy-badiiy bezakdorlik va epitetlar

Tahlillar ko‘rsatadiki, Navoiy asarda so‘zlarning semantik ko‘lamini kengaytirish orqali yangi badiiy ma’no qirralarini kashf etadi. Masalan, "ko‘ngil" va "dil" leksemalarining qo‘llanilishida ularning sub’ektiv va ob’ektiv ma’no farqlari aniq namoyon bo‘ladi [1, B. 94].

2-jadval: Asarda uchraydigan arxaik va tarixiy birliklar semantikasi

Leksema	Etimologik asosi	Hozirgi dagi transformatsiyasi
Bitig	Turkiy	Xat, asar (hozirda faqat ilmiy uslubda)
Chaman	Forsiy	Bog‘, gulzor (semantik torayish kuzatilgan)
Tamug‘	Turkiy	Do‘zax (arxaiklashgan diniy leksika)

Ushbu ma’lumotlar Navoiyning nafaqat shoir, balki buyuk tilshunos sifatida tilning tarixiy va zamonaviy qatlamlarini mahorat bilan muvofiqlashtirganini ko‘rsatadi [5, B. 33].

XULOSA

Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostoni leksikasining lingvistik tahlili shuni ko‘rsatadiki, asar tili murakkab strukturaviy-semantik yaxlitlikka ega. Shoir o‘zbek tilining leksik tarkibini nafaqat miqdoran, balki sifat jihatidan ham boyitgan. Turkiy tilning derivatsion imkoniyatlaridan foydalangan holda yaratilgan yangi so‘zlar va iboralar asarning g‘oyaviy-badiiy saviyasini yuksaltirishga xizmat qilgan. Lingvistik tadqiqotlar natijasida aniqlanganidek, asardagi arxaik qatlam muayyan stilistik maqsadlarni ko‘zlab qo‘llanilgan bo‘lib, u matnning tarixiy va emotsional bo‘yog‘ini kuchaytirgan. Navoiyning leksik mahorati turkiy tilning fors va arab tillari bilan raqobatga kirisha olishini, hattoki ayrim nozik ma’no qirralarini ifodalashda ulardan ustun kelishini isbotladi. Ushbu tahlillar til tarixi, leksikologiya va leksikografiya fanlari uchun muhim nazariy manba bo‘lib xizmat qiladi. Doston leksikasini o‘rganish o‘zbek tili taraqqiyotining XV asrdagi cho‘qqisini tushunishda, tilimizning etimologik ildizlarini saqlab qolishda va badiiy nutq madaniyatini yuksaltirishda beqiyos ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy. Layli va Majnun. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaat ijodiy uyi, 2006. — 288 b.
2. E.Fozilov. Alisher Navoiy va o‘zbek adabiy tili rivoji. — Toshkent: Fan, 1989. — 172 b.
3. Navoiy asarlari lug‘ati. — Toshkent: Fan, 1972. — 410 b.
4. S.G‘aniyeva. Navoiy tili va badiiyati. — Toshkent: Ma’naviyat, 2001. — 128 b.
5. A.Rustamov. Navoiyning so‘z tanlash mahorati. — Toshkent: Adabiyot va san’at, 1978. — 144 b.
6. I.Haqqulov. Navoiyshunoslik masalalari. — Toshkent: Fan, 2005. — 196 b.